

Ювілеї

Святослав ПИЛИПЧУК

**“НЕ ШАДЯЧИ НІ ТРУДІВ,
АНІ ПОТУ...”:
ФРАНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ
РОМАНА КИРЧІВА**

Svyatoslav PYLYPCHUK. “Sparing No Works Nor Sweats” On Roman Kyrchiv’s Frankological Studies.

В одній із приватних бесід Роман Кирчів, згадуючи дитинство і ту атмосферу, в якій виховувався, зазначив, що вдома завжди панував “культ Франка”, а портрет письменника посідав чільне місце в “іконостасі” національних реліквій. Оцей культ Франка підтримувався ще й завдяки переказам про родинні контакти із Великим українцем. Як дослідник Р.Кирчів завжди перебував і перебуває у силовому полі інтелектуальних звершень Івана Франка. У численних літературознавчих та фольклористичних студіях учений розвиває концептуальні Франкові ідеї, продовжує перспективні наукові починання свого геніального попередника. Перші кроки у науці Р.Кирчів робив під “патронатом” Франкового слова, зрештою цей незмінний орієнтир і до сьогодні є провідним у творчому універсумі дослідника.

Одним із перших розлогих франкознавчих досліджень Р.Кирчів є монографія “Комедії Івана Франка” (К., 1961), у якій відкрито на той час майже невідому сторінку творчості письменника і через постановку чітких акцентів заповнено значну прогалину у комплексному збагненні велегранного творчого доробку Каменяра. Розкриваючи нову грань Франкового феномена, молодий дослідник запропонував виважений, аналітичний зондаж комедій “Рябина”, “Учитель”, “Майстер Чирняк”, зупинився на їхній генезі, ідейно-художньому змісті, входженні у загальну плінність літературного процесу.

У мікрокосмі Франкової драматургії “Украдене

щастя” виконує функцію світила першої величини, однак не менш вагомим для повного досягнення духовної робітні майстра слова є обсервація усіх, навіть найвіддаленіших, “небесних тіл” тієї творчої галактики. Такі маргінальні в загальній opinio творчі, попри певні недоліки, все ж несуть у собі виразну “печатю” авторського стилю і нарівні з визнаними майстерверками розкривають світоглядну атмосферу письменника. Саме те, що Р.Кирчів зрозумів важливість повномасштабного огляду Франкової “драматичної штуки”, стало поштовхом до студіювання його комедій. Учений намагався повною мірою врахувати досвід Франка-театрознавця. Він розглянув ув органічній сув’язі теоретичні роздуми досліджуваного автора щодо історії, сьогодення та перспектив розвитку українського театру та практичні втілення неодноразово артикульованих ідей у численних творах, призначених для сцени. Складність вивчення Франкових комедій полягала передусім у невиробленості проблеми, часто доводилося пускати плуга у цілинні ґрунти. Труднощі виникали і у зв’язку з тим, що Франко, на жаль, не залишив єдиної розлогої розвідки, присвяченої аналізованому питанню, відтак доводилося на основі планомірного опрацювання авторських першодруків (а почасти й рукописів у декількох редакціях) відтворювати “струнку систему поглядів”¹ ученого.

Через вивірене сканування матеріалу Р.Кирчів робить висновок, що Франкові міркування про комедію виникли як результат творчого “перетоплення” думок, ідей, концепцій класиків європейської комедіографії (Шекспіра, Мольєра, Клейста, Гоголя...), що саме під впливом визнаних авторитетів “драматичної штуки” він активно почав розробляти комедію, називаючи жанр дієвим інструментом впливу, який дає можливість “запустити сонду в безодню людської безхарактерності, фарисейства і підлоти”. В опрацюванні комедії як важливий здобуток І.Франка Р.Кирчів відзначає витончене почуття сцени та сценічного образу. Попри наскрізну “залюбленість” у Франків текст дослідник все ж не втрачає наукової об’єктивності, демонструє вивірений підхід до оцінки творів

¹Кирчів Р. Комедії Івана Франка. – К., 1961. – С. 24.

письменника. Зокрема під час розгляду комедії “Рябина” учений, хоч і заперечує категорично негативні оцінки попередників (П.Колесник), усе ж визнає деякі огріхи І.Франка у побудові композиції, “розтягнутості деяких сцен, подекуди слабому поліфонізмі діалогів у масових сценах”².

Для Р.Кирчіва характерне глибоке проникнення у творчу лабораторію письменника, у робітню його духу. Учений працює з автографами, аналізує різні редакції твору³, відтак глибше осмислює його (твору) ідеологію, пізнає внутрішні стимули написання і остаточного розставляння акцентів. Указуючи на новаторство Франка-драматурга, Р.Кирчів відзначає увагу автора до мовних партій персонажів, які не є “шаблоновими промовами”, позбавленими індивідуальної звучності, а чітко продуманими мовленнєвими конструкціями, спрямованими на увиразнення особистості мовця. Мовна поліфонія стала важливим здобутком Франка-письменника, через цей прийом автор продемонстрував філігранну техніку майстра слова, витончене вміння змалювати виразні психологічні портрети героїв шляхом використання усього діапазону мовних характеристик. Комедія “Майстер Чирняк” у контексті зазначеної новаторської тенденції Франкової творчості, на переконання автора монографії, є великим досягненням, адже у творі вельми виразним є тяжіння до індивідуалізації мови персонажів.

Через поглиблене студіювання архівних документів, через непохитне відстоювання позиції “ніколи не закриватися у темі, не вивчати її ізольовано, “герметично”, а, навпаки, намагатися відчитати численні перегуки, які наявні у інших пластах наукової, публіцистичної та художньої творчості І.Франка”, Р.Кирчіву вдалося віднайти декілька важливих для франкознавства фактів. Зокрема учений спростовує недостовірну інформацію упорядників 9 тому двадцятитомного видання творів І.Франка, де йшлося про те, що п’єсу “Майстер Чирняк” за життя автора так і не було поставлено на сцені. Документальні підтвердження (замітка у газеті “Діло” (один із грудне-

вих номерів 1896 р.) та річний звіт театру “Руської бесіди”), які відшукав Р.Кирчів, засвідчують, що 20 грудня 1896 р. все ж було здійснено театральну постановку комедії у Калуші. Завдяки пошуковій роботі львівського ученого упорядник 24 тому п’ятдесятитомного зібрання творів І.Франка М.Павлюк вказує на факт першої сценічної апробації вистави, маючи переконливі докази⁴. Досвід успішної аналітично-пошукової роботи у царині франкознавства підтверджує також участь Р.Кирчіва у підготовці до друку 26 тому (Літературно-критичні праці 1876–1885) Франкового п’ятдесятитомника, написання статті “Іван Франко” до “Українського радянського енциклопедичного словника”⁵.

Р.Кирчів. 1953 р.

Вже в аналізі комедії “Учитель” (її, до речі, дослідник вважає найкращою п’єсою І.Франка після “Украденого щастя”⁶) Р.Кирчів відзначив

⁴Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.– К.: Наук. Думка, 1979.– Т. 24.– С. 433.

⁵Кирчів Р. Іван Франко // Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т.– К., 1968.– Т. 3.– С. 649–650.

⁶Кирчів Р. Комедії Івана Франка.– К., 1961.– С. 55.

²Там само.– С. 48.

³Особливо ретельно у монографії “Комедії Івана Франка” проаналізовано різні редакції твору “Рябина”.

Франкове вміння гармонійно вплести у канву художнього твору фольклорний елемент, який підсилює, вияскравлює думку автора. Часто письменник для смислового та емоційного увиразнення фрази використовує народні приповідки. На цьому вдалому винаході, який І.Франко успішно використовував (адже органічно вводив прислів'я та приказки у канву своїх комедій), слушно наголосив Р.Кирчів, згадавши при цьому значний досвід Франка-пареміолога, який своїм тритомним виданням “Галицько-руські народні приповідки” не тільки зробив великий внесок у “науку народвідання”, а й “підживив” на той час не надто плодючий літературний ґрунт виразними, смислогенеруючими зразками перевірених віками народних сентенцій.

Франкове поетичне слово також потрапило в об'єктив наукових зацікавлень Р.Кирчіва. Статтю “Жидівські мелодії” Івана Франка” учений спрямував на різновекторний аналіз одного із найбільших поетичних циклів письменника. Оскільки у тактиці ведення наукового дослідження першочергове місце Р.Кирчів завжди відводить проблемі генези явища, то цілком очікувано відкриває розвідку окреслення часопросторового континууму, в якому сформувався основний масив творів згаданого циклу. Учений також вказує на помітну присутність єврейської теми у художньому світі І.Франка. Найбільш скомпліковано “єврейське питання” представлено у другому виданні збірки “З вершин і низин”, в якій сформовано цикл “Жидівські мелодії”, що складається із восьми творів (“Самбатіон”, “Пір'я”, “У цадика”, “По-людськи”, “З любові”, “Сурка”, “Асиміляторам”, “Заповіт Якова”). Зважаючи на те, що сукупність поетичних “малюнків”, об'єднаних під аналогічною назвою, є у творчому доробку Дж.Байрона, Г.Гейне, М.Лермонтова та ін. і на те, що І.Франко був добре обізнаний із поезією цих авторів (на доказ такої обізнаності Р.Кирчів наводить чимало аргументів), вмотивованим є з'ясування питання їх впливу на українського поета. Через короткий порівняльний розбір проблеми учений виявляє низку запозичень на рівні мотивів та образів, однак наголошує, що І.Франко “переламлює ці мотиви і образи крізь призму сво-

го поетичного генія і своєї думки”⁷. Відзначаючи “поетичну стійність” Франкових “Жидівських мелодій”, Р.Кирчів підкреслив: “Мова цих творів – проста, лаконічна, її інтонаційна партитура яскраво передає складну гаму почуттів і настроїв героїв. Нею автор тонко тінює характери, індивідуальні та психологічні особливості героїв тощо”⁸.

Впізнаваною рисою наукового почерку Р.Кирчіва є цілеспрямоване і всеохопне опанування тих тем, які, попри очевидну актуальність, тривалий час залишалися, мовлячи словами І.Франка, “нетиканими”. Так, у франкознавстві довгий час поза увагою була тема внеску дослідника у розвиток студій над народним анекдотом. Беручи за точку відліку магістральну тезу (у термінології ученого “проникливий концепт”⁹) І.Франка про те, що анекдоти, “ці дрібні твори”, на які “мало звертали уваги”, “мають дуже велике культурно-історичне значення”¹⁰, Р.Кирчів презентував широкому загалові розлогу монографію “Етюди до студій над українським народним анекдотом”, у якій ґрунтовно розгортає, “візуалізує” низку культурно-історичних значень жанру, підкреслює його вражаючий вплив на суспільну свідомість. На жаль, після особливого спалаху активності у дослідженні народного анекдоту наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. (йдеться насамперед про студії В.Гнатюка та І.Франка) тривалий час це вельми важливе “поле” уснословесної традиції облогувало. Анекдот, що з-поміж інших фольклорних жанрів вирізняється концептуальністю, оригінальним баченням світу, безперечно заслуговує на прискіпливу увагу не одного покоління науковців, тим паче якщо врахувати його фантастичну “живучість”, здатність моментально реагувати на виклики часу, висвітлювати те, що наболіло, що діткнуло до живого.

Попри те, що автор скромно номінував своє дослідження “етюдами”, у книзі все ж просте-

⁷Кирчів Р. “Жидівські мелодії” Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1969. – Вип. 7. – С. 109.

⁸Там само. – С. 111.

⁹Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів, 2008. – С. 266.

¹⁰Франко І. Збір. творів: У 50-ти т... – Т. 32. – С. 21.

жується загальна інтенція дати комплексну, щонайповнішу оцінку аналізованого явища. Зокрема у ранг першочергових винесено питання генези жанру, історії його наукової рецепції, вивчення тематичних пластів, поетикальна специфіка, національна своєрідність тощо. Щоправда, основне вістря наукових пошуків Р.Кирчів спрямовує на глибинне осягнення сутності анекдоту політичного, який у відвертій, часто незауважуваній формі через суб'єктивні рефлексії передає об'єктивні погляди загалу на суспільно важливі події та явища, дає свою незаангажовану оцінку складним життєвим процесам. Викривальність, “гола правда життя”, розважлива вседозволеність, що її надуспішно “експлуатує” анекдот стали тими важливими елементами, що не тільки підживляють енергією цю генетичну одиницю фольклору, а й стимулюють жвавий інтерес науковців до відчитування особливого тембру звучання анекдоту у загальній поліфонії уснословесної традиції.

У сучасному франкознавстві також давно відчутний брак праць, які пропонували б узагальнений критичний огляд внеску І.Франка у поступ фольклористичної науки в Україні. Сьогодні монографічні дослідження на кшталт “Іван Франко і народна творчість” О.Дея видаються неповними, застарілими, такими, що презентують лише окремі (часто відверто тенденційно проінтерпретовані) аспекти уснословеснознавчих здобутків автора “Студій над українськими народними піснями”. Реагуючи на виклики часу, Р.Кирчів запропонував розлогу статтю “Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (теоретико-методологічні аспекти)”, де спробував висвітлити увесь комплекс Франкових напрацювань у цій галузі. Учений ставить складне, але цілком логічне запитання: “У чому конкретно дослідницькі осягнення Франка-фольклориста?” і водночас дає розлогу відповідь на нього:

- з'ясування генетичної основи уснословесних творів;
- окреслення чітких засад фіксації фольклорних зразків;
- увага до варіантів (формування максимально повних варіантних гнізд);
- вивчення регіональної специфіки фольклору;

- змежування фальсифікованого (підправленого) і автентичного “народного добра”;
- вироблення чіткої і дієвої методології аналізу;
- уведення багатого українського фольклорного матеріалу в загальноєвропейський науковий контекст;
- акцентування на проблемі взаємозв'язку фольклору та літератури та багато інших важливих для сучасної фольклористики проблем.

Франків внесок у вивчення регіональної специфіки фольклору Р.Кирчів належно поцінує, повною мірою користується спостереженнями попередника під час написання книги “Із фольклорних регіонів України” (Львів, 2002). Підкреслюючи здобутки І.Франка на ниві студіювання усної словесності окремих етнічних груп, дослідник відзначив, що видатний фольклорист “застерігає від абстрагованого вузьколокального бачення і трактування місцевих явищ народної культури... та спрямовує дослідницьку увагу на широкий національно просторовий контекст їх етнокультурної “одноцільності”¹¹.

Критичні закиди у бік І.Франка щодо застосування принципу реконструкції найповнішого, “поправного” тексту пісні (у згаданому контексті О.Дея говорив про необґрунтоване вторування модним тенденціям “буржуазної фольклористики” та підтримку ідеї “зниження якості народнопісничих творів у процесі побутування в масах”¹², а Ф.Колесса, виходячи, головню, із розмірковувань над науковою доцільністю реконструкції, зазначав, що “...бажаючи подати реконструкцію первісного тексту кожної пісні, Франко допускає велику методичну похибку через те, що стягає в одно варіанти даної пісні, тим способом творить він новий, дуже повний варіант, який у дійсності ніколи не існував, бо це підсумок усіх варіантів, що повстали на протязі десятків, а може й

¹¹Кирчів Р. Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (теоретико-методологічні аспекти) // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Т. 1. – С. 888.

¹²Дея О. Іван Франко і народна творчість. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1955. – С. 82.

соток літ. Отже, метод хибний і недоцільний¹³⁾ Р.Кирчів аргументовано спростовує, говорить, що учений вдавався до такого прийому виключно з метою “показати повноту сюжету в логічній послідовності розвитку його мотивів і образів, максимально розкрити на основі варіантів, версій і редакцій пісні її історичний характер і мистецький образ”¹⁴.

Щодо критеріїв записування, якими послуговувався видатний фольклорист, то, за спостереженнями Р.Кирчіва, провідними були: “...пошук цікавих інформаторів, у пам’яті яких заховалося “багато старої руської традиції”, максимальне вичерпування їхнього репертуару, широкий жанровий діапазон фіксованого матеріалу”¹⁵. Зважаючи на активну збирацьку діяльність, дослідник називає І.Франка “промотором нагромадження емпіричного матеріалу з фольклористики й етнографії, формування фонду автентичних текстів, описів та інших польових даних, які послужили основою для укладання і публікації багатьох наукових збірників та проведення досліджень і якими ще й дотепер значною мірою живиться наша наука”¹⁶. У цьому контексті франкознавець висвітлює також маршрути і наукові завдання краєзнавчих подорожей, які організовував і в яких брав участь І.Франко. Цікавими є розвідки “На Галицькому Підгір’ї (Участь Івана Франка у студентській мандрівці 1884 р.)”¹⁷ та “Слідами однієї Франкової мандрівки”, що увійшла до ширшої колективної праці “Шляхами Івана Франка на Україні” (Львів, 1982).

Важливий крок Франка-фольклориста Р.Кирчів вбачає у тому, що вчений цілеспрямовано і систематично залучав народнопісенний матеріал у періодичні друковані видання “Зоря”, “Народ”, особливо “Жите і слово”, який мав підназву “Вісник літератури, історії і фольк-

лору” і в якому було виокремлено спеціальну рубрику “З уст народа”. До речі, цього факту не залишила поза увагою ще К.Грушевська. “Коли український часопис, – наголошувала авторка фундаментального двотомного корпусу “Українські народні думи”, – що рахував на велику аудиторію і дійсно був тоді єдиним поважним “товстим” журналом на цілу Україну, раптом ставить у своєму заголовку й програмі заняття фольклором, то се було майже рівносильне з уведенням сеї нової науки в українську національно-культурну програму!”¹⁸.

Цілком передбачувано і логічно в епіцентр свого аналітичного франкознавчо-фольклористичного дослідження “Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка (теоретико-методологічні аспекти)” Р.Кирчів поставив корпус “Студії над українськими народними піснями”, який з певним неприхованим пієтетом номінує “знаменитим”, а студію “Пісня про правду і неправду”, опираючись на достатню кількість переконливих доказів, переводить у ранг “еталонних”.

Питання взаємозв’язку фольклору та літератури у корпусі наукових текстів І.Франка посідає одне із центральних місць, однак знайшлося небагато вчених мужів, яким вдалося досягнути у всій повноті основні виміри зазначеного аспекту велегранного доробку дослідника. У своїх розвідках М.Возняк, О.Дей, Т.Комаринець¹⁹ та інші запропонували огляд лише окремих складових тем, відтак студія Р.Кирчіва “Внесок Івана Франка у розробку проблеми літературно-фольклорних зв’язків”, що побудована за принципом стереометричної візії аналізованої квестії, стала важливим кроком на шляху до повномасштабного збагнення Франкової інтерпретації “складних родинних стосунків” словесності усної та писаної. Дослідник розгортає перспективні ідеї І.Франка щодо різночасової інтенсифікації співпраці фольклору та літератури, щодо їх розмежування з виокремленням виразних диференційних рис, щодо між-

¹³ Колесса Ф. Історія української етнографії. – К., 2005. – С. 319.

¹⁴ Кирчів Р. Фольклористика в науковій діяльності Івана Франка... – Т. 1. – С. 889.

¹⁵ Там само. – С. 882.

¹⁶ Там само. – С. 885.

¹⁷ На Галицькому Підгір’ї (Участь Івана Франка у студентській мандрівці 1884 р.) // Радянське Слово (Дрогобич). – 1956. – 19 серп.

¹⁸ Грушевська К. Українські народні думи. – К.: Державне видавництво України, 1927. – Т. I. – С. CIV.

¹⁹ Комаринець Т. Проблема літературно-фольклорних взаємин у працях Івана Франка // Українське літературознавство. – 1972. – № 17. – С. 9–14.

народної та національної площини уснословесних запозичень тощо. Підсумовуючи думки попередників, Р.Кирчів водночас вписує декілька нових штрихів у загальну плінність дискусії. Зокрема, учений звернув увагу на те, що, за Франком, використання фольклорних елементів у літературі жодним чином не є ще доказом “справжньої народності твору”, часто, навпаки, така тенденція є свідченням крайньої безідейності автора, його безуспішним намаганням штучно заповнити “рами” тексту “перевіраним” матеріалом. Роль фінального акорду у статті виконує узагальнювальна теза про те, що “у духовній скарбниці І.Франка маємо не тільки цінний історичний внесок у вчення про фольклорно-літературні зв'язки, а й багато таких моментів, які й нині зберігають продуктивну теоретичну і практичну сутність і своїми науковими ідеями здатні збагачувати наші пошуки в цій сфері”²⁰.

Заглибленість Р.Кирчіва у загальну плінність франкознавчого дискурсу підтверджується численними фаховими рецензіями на помітніші публікації (рецензії на книги Яременка П. “Іван Франко про літературно-естетичне виховання” (Львів, 1957), Білоштана Я. “Іван Франко і театр” (К., 1967) та ін). Доповнюють присутність дослідника у зазначеному науковому контексті систематичні газетні публікації, де провідними є акцентування на всеохопності Франкового слова, підкреслення тих аспектів, які необхідно врахувати під час написання повної біографії І.Франка. З цією ж метою учений вводить у широкий обіг важливі архівні документи, що висвітлюють незнані моменти сцієнтичних зацікавлень І.Франка. Зокрема варто відзначити розвідку “Давнє бойківське село (Етнографічний документ з архіву Івана Франка)”²¹.

У франкознавчому ужитку Р.Кирчіва є чимало досліджень, які спрямовано на вивчення оточення І.Франка. Найглибше учений висвітлив кон-

²⁰Кирчів Р. Внесок Івана Франка у розробку проблеми літературно-фольклорних зв'язків // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.): У 3 кн.- К.: Наук. Думка, 1989.- Кн. 2.- С. 78.

²¹Давнє бойківське село (Етнографічний документ з архіву Івана Франка) // НТЕ.- 1993.- № 3.- С. 70-74.

такти братів Кирчівих (стаття “Іван Франко і брати Кирчіви” та публікація листування цих діячів української культури²²) із автором “Мойсея”. Окремо зосереджено увагу на співпраці з М.Зубрицьким та В.Гнатюком²³.

Аналіз численних франкознавчих студій Р.Кирчіва (їх, до слова мовити, побудовано на використанні найпродуктивнішої стратегії, що враховує “усі зв'язуючі огнива” і тяжіє до комплексної презентації проблеми без будь-яких “обкромів” і “завужень”) засвідчує, що учений виробив власний впізнаваний науковий стиль, для якого характерним є всеохопне осягнення досліджуваного предмета, максимально повне залучення тематичного матеріалу (друковані тексти, рукописні матеріали, архівні документи), врахування думок і поглядів попередників, чітка й аргументована декларація власних новаторських ідей. Автор жодним чином не боїться тиску ідей авторитетних учених, він завжди вибудовує свої висновки на основі ретельно перевірених фактів. Тож, якщо дослідник не погоджується із певними тезами колег, то робить це не заради “інтриги”, “надуманої сенсації”, а виключно з метою пізнати істину Франкового слова.

Зважаючи на те, що дослідник пізнає “секрети” Франкової творчості різнобічно і ґрунтовно, у програмній статті “Франкознавство: здобутки, втрати, перспективи” І.Денисюк цілком виправдано зарахував автора “Комедій Івана Франка” до когорти тих небагатьох, хто “відважився працювати” на цьому складному полі. А працює Р.Кирчів на широкому ниві франкознавства, “не щадячи ні трудів, ані поту...”²⁴.

²²Кирчів Р. Іван Франко і брати Кирчіви // Іван Франко і національне відродження: Тези доп. респ. наук. конф.- Львів, 1991.- С. 38-40; Іван Франко і брати Кирчіви: листування // ЗНТШ: праці філологічної секції.- Львів, 1996.- Т. 229.- С. 389-427.

²³Зв'язки Михайла Зубрицького з Іваном Франком і Володимиром Гнатюком // Слово Просвіти (Старий Самбір).- 1997.- № 2/14.- С. 2; Народознавчі Зошити.- 2008.- Зош. 3-4.- С. 373-377.

²⁴Франко І. Збір. творів: У 50-ти т.- К.: Наук. Думка, 1976.- Т. 2.- С. 87.